

**Електронна бібліотека
видань історичного факультету
Харківського університету**

Шрамко Б. А. К вопросу о взаимоотношениях племен степной и лесостепной Скифии // Проблемы історії та археології України. Збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції до 100-річчя XII Археологічного з'їзду в м. Харкові 25 – 26 жовтня 2003 р. – Харків: Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2003. – С. 49 – 51.

При використанні матеріалів статті обов'язковим є посилання на її автора з повним бібліографічним описом видання, у якому опубліковано статтю. Дана електронна копія статті може бути скопійована, роздрукована і передана будь-якій особі без обмежень права користування за обов'язкової наявності першої (даної) сторінки з повним бібліографічним описом статті. При повторному розміщенні статті у мережі Інтернет обов'язковим є посилання на сайт історичного факультету.

Адреса редакційної колегії:

Україна, 61077, Харків, пл. Свободи, 4,
Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна,
історичний факультет. **E-mail:** istfac@univer.kharkov.ua

©Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна; історичний факультет

©Автор статті

©Оригінал-макет та художнє оформлення – зазначене у бібліографічному описі видавництва

©Ідея та створення електронної бібліотеки – А. М. Домановський; А. О. Баскакова

Розкопками було встановлено, що поява майдану належить до більш пізнього часу щодо городища. Майданна яма розрізала вал городища вздовж, ближче до внутрішнього боку, насипаного попелястим ґрунтом. Зовнішній масив валу, що складався з глини, залишався незайманим. Відповідно будівничих майдану цікавив саме попелястий шар, який вони, відкопавши з валу, розмістили досить симетрично. Вся споруда вказувала на системність і обдуманість роботи. На думку В. О. Городцова; зв'язок майданів з городищем випадковий, це підтверджується повною відсутністю подібних споруд у Східному городищі та валах Великого городища (лише в одному місці збереглася довга яма без валів) [3, с.10].

Слід зауважити, що Б. А. Шрамком у валу городища була досліджена майданоподібна споруда, в якій збереглися залишки стовпів та дошок, що обличковували приміщення з середини. Воно могло використовуватися в давнину гарнізоном фортеці чи місцем зберігання припасів [2, с.30-31]. Крім великих майданних ям, у валах зустрічаються й менші заглибини, також розташовані із внутрішнього боку, врізаються у попелястий шар, але, за словами місцевих жителів, вони належать сучасним скарбошукачам [3, с.10].

Одночасно В. О. Городцовим було обстежено шість подібних споруд на Саранчевому полі. На одній з них в 1906 р. під час оранки місцевим жителем знайдено дві срібні монети. Одну з них вдалося купити і датувати XVI-XVII ст. [3, с.42]. Останній майдан і був обраний для дослідження. На ньому було закладено три траншеї (Рис. 3). З їхньою допомогою визначено, що крила майдану походять з майданної ями, в них відсутній культурний шар. Сама яма і кільцевий вал досліджені не були, тому що були засіяні пшеницею. Не маючи можливості з'ясувати відношення бокових крил до кільцевого валу на цьому майдані, роботи були перенесені на сусідній майдан. На ньому заклали чотири траншеї (Рис. 4), за їх результатами зроблені висновки, що кільцевий вал за характером ґрунту подібний до насипів досліджуваних раніше курганів, а крила насипані значно пізніше за кільцевий вал [3, с. 43]. Досліджуючи кургани Скоробору, В. О. Городцов оглянув вісім майданів (Рис. 5) та заклад п'ять невеликих шурфів. Поблизу майдану 8 L під час оранки знайдена ще одна срібна монета польського короля Сігізмунда.

Пізнє походження майданів із давніх курганів не викликало у дослідника жодних сумнівів. Пояснюючи руйнування курганів, В. О. Городцов звертається до письмових джерел польського історика О. Яблоновського, який свідчить, що поляки, використовуючи землю давніх насипів, виробляли тут селітру [3, с.47].

Як вважає В. О. Городцов, це стосується лише тих випадків, коли майдани не мають звичайного плану. В інших випадках типові майдани, що складаються з кільцевого валу, заглибини – ями та бокових валів-крил виникли як наслідок діяльності скарбошукачів, які за допомогою волочні шукали скарби. Стосовно часу їх руйнування вчений використовує свідчення, надані йому С. А. Мазаракі, що і в 30-х рр. XIX ст. у Роменському повіті на Полтавщині були розкопані кургани волочною. Крім того, сам С. А. Мазаракі розкопав не менше 18 майданів, утворених таким шляхом [3, с.69]. Усе це і дало змогу В. О. Городцову на початку XX ст. дотримуватися теорії, згідно з якою майдани – стародавні кургани, розкопані скарбошукачами за допомогою волочні. Хоча його аргументи далеко не переконливі, що неодноразово відзначалося в літературі [4, с.67].

Підводячи підсумки відзначимо, що археологічне вивчення майданів В. О. Городцовим на Більському городищі та його околицях позначено низкою відкриттів, які заслуговують на загальну увагу та використання у працях дослідників. Подальші дослідження майданів, зокрема на Західному городищі, потребують окремого вивчення.

1. Мурзін В., Ролле Р., Супруненко О. *Більське городище*. – К.; Гамбург; Полтава, 1999.
2. Шрамко Б. А. *Бельское городище скифской эпохи (город Гелон)*. – К., 1987.
3. Городцов В. А. *Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде Полтавской губ. в 1906 г.* // Труды XIV АС. – М., 1911. – Т.3.
4. Андрієнко В. П. *Майдани і майдановидні споруди України* // Вісник ХДУ. – Харків, 1971. – №62. – Історія. – Вип.5.

Шрамко Б. А.

К вопросу о взаимоотношениях племен степной и лесостепной Скифии

В современной историографии раннего железного века наблюдаются попытки распространить искусственно созданный, не имеющий опоры в источниках термин «Великая Скифия», которым обозначают якобы существовавшее мощное раннегосударственное объединение, скифскую державу или даже «кочевую империю» [1, с.36].

Согласно концепции, выдвинутой В. Ю. Мурзиным, создание этой огромной державы было исторической необходимостью, возникшей во второй половине VII-первой половине VI вв. до н.э., когда степные кочевники-скифы овладели степями Северного Причерноморья, отрезав земледельческие племена Лесостепи от античных городов и установив свой контроль над торговым обменом земледельцев Лесостепи с греческими колониями Северного Причерноморья. Это якобы обеспечило кочевникам возможность «осуществлять прямое военное давление на племена Лесостепи», территория которых попадает под их политическое влияние. Таким образом, степные кочевники-скифы еще в архаический период VII-VI вв. до н.э. подчинили себе всю Лесостепь и установили свое господство как над степными, так и над лесостепными племенами, создав якобы единую Великую Скифию. В соответствии с этой концепцией, обитатели Лесостепи просто попали в безвыходное положение и должны были быть счастливы тем, что контролировавшие степи кочевники брали на себя труд грабить лесостепных земледельцев, включив их в состав единой Великой Скифии. Эту концепцию «вынужденного экономического симбиоза» [2, с.24] В. Ю. Мурзин выдвигал еще в 1989 г., но она не получила поддержки специалистов, так как не была сколько-нибудь убедительно обоснована. Тем не менее этот неудачный аргумент

о контроле скифов над торговими путями внонь повторяється в книзі Велика Скифія [1, с.32]. Ізначальна трудність заключалась в том, що ні письмових, ні археологічних джерел, підтверджуючих основний тезис о завоюванні і підчиненні степними кочівниками-скифами населення Лесостепи нет. Да і контроль скифов над торговими путями не оказався реально значимим фактором.

Еще в 1947 г. Б. Н. Граков обратил внимание на торговый путь в восточном направлении, который не могли контролировать степные скифы [3, с.23-38], а Ю. В. Болтрик [4, с.30-44] показал существование независимых от скифов меридиональных торговых путей, связывавших земледельцев Лесостепи с античными городами. Б. А. Шрамко проследил ряд независимых от скифского контроля торговых путей, которые вели как к античным городам, так и на запад [5, с.48;abb,1]. Таким образом видно, что господство скифов в степях Северного Причерноморья никак не создавало для лесостепных племен безвыходного положения и не могло препятствовать их торговым связям. Более того, сами скифы нуждались в существовании таких связей, так как были заинтересованы в получении путем мирной торговли многих товаров из Лесостепи и из античных городов.

Странным является и полное молчание письменных источников, которые вообще не подтверждают завоевание и подчинение степными кочевниками скифами лесостепных племен. Наоборот, Геродот, описывая общую политическую ситуацию времени скифо-персидской войны, совершенно определенно говорит о том, что скифы должны были вести переговоры с независимыми от них племенами [6, III, 118-120].

В поисках какой-то поддержки для своей концепции подчинения степными кочевниками-скифами лесостепных племен В. Ю. Мурзин обращается к широко распространенной легенде о плетке в руках кочевника, которой оказывается достаточно для того, чтобы подчинить противника. Эта легенда видимо, настолько опьянила автора; что он даже не заметил, что в ней речь идет о событиях, которые якобы имели место на совершенно иной территории и не имеют никакого отношения к Лесостепи. Заканчивая свой обзор сюжетов о применении плеток для непокорных, В. Ю. Мурзин все же вынужден был признать, что письменные источники недостаточно информативны для того, чтобы подкрепить тезис о завоевании Лесостепи и пытается найти поддержку в археологическом материале. Однако и тут надежной опоры автор указать не может и все сводит к известному сообщению о том, что с конца VI в. до н.э. заметно увеличение числа скифских погребальных памятников в степях Северного Причерноморья.

Сам по себе этот факт свидетельствует о том, что скифы вынуждены были вести дополнительную борьбу за установление своего господства в степях Северного Причерноморья и эта борьба, видимо, завершилась лишь к концу VI в. до н.э. [7, с.54]. До завершения этой борьбы нет никаких оснований говорить о покорении каких-либо племен Лесостепи. Однако из этого простого факта увеличения числа погребений в Степи неожиданно делается удивительный вывод: «Так постепенно складывались основы первого государственного образования Восточной Европы — северопричерноморской Скифии, объединившей под властью номадов различные по происхождению, особенностям хозяйства и быта племена и народы, обитавшие на территории современной Украины» [1, с.33].

Далее оказывается, что, по мнению автора, существовала «потребность внешней эксплуатации, необходимость поддерживать между кочевой ордой и оседлым населением Лесостепи отношения господства и зависимости». При этом совершенно игнорируется тот факт, что археологические данные достаточно ясно показывают независимое от степных кочевников поступательное развитие экономики и культуры лесостепных племен, развитие у них ремесел и торговли, достаточно ясно наблюдаемый процесс социальной дифференциации местного общества и выделение местной аристократии, которой принадлежат богатые лесостепные курганы. Это игнорирование археологических фактов становится возможным благодаря тому, что все более или менее значительные лесостепные памятники просто приписываются скифам. Дело доходит иногда просто до абсурда. Так обстоит с характеристикой оборонительных сооружений.

Никто не может отрицать, что в VII-V вв. до н.э. в Лесостепи создается хорошо продуманная система городищ, защищавших местное земледельческое население от внезапных набегов степных кочевников-скифов. Этот факт плохо увязывается с концепцией Великой Скифии, согласно которой эта территория якобы уже была завоевана степными кочевниками. Вывод автор указанной концепции находит очень простой, но совсем не убедительный: высказывается предположение о том, что эти требовавшие больших затрат городища, сооружали...сами скифы. Даже грандиозное Бельское городище в глубине Лесостепи было якобы одновременно в VII в. до н.э. построено завоевателями скифами, которые срочно мобилизовали для этой цели все местное население. В результате здесь якобы возник город степных кочевников, в котором жила скифская аристократия.

Не беда, что следов такого города степных кочевников никто на Бельском городище не обнаружил, а вопрос о том, от кого скифы (уже покорившие население Лесостепи) должны были защищаться на этом городище (как и на множестве других лесостепных городищах) обходиться молчанием. Наконец, поражает полное отсутствие каких-либо конкретных доказательств переселения скотоводов-кочевников из только что завоеванной благодатной для кочевого скотоводства степи на гораздо худшие для кочевников, но пригодные для земледельцев территории Лесостепи.

Трудно признать также удачной попытку использовать для определения размеров предполагаемой Великой Скифии известный рассказ Геродота о «скифском четырехугольнике» [6, с.212]. Очевидно сейчас уже нет необходимости внонь подробно говорить о том, что «скифский квадрат» Геродота не может служить основой для точного определения территории Скифии, что недавно еще раз убедительно доказал С. В. Полин [8, с.86]. Совершенно ясно, что это лишь художественно-литературный прием Геродота, который он использовал для наглядности изложения. Геродот сам хорошо понимал условность этого обозначения и, видимо, не случайно употребил здесь выражение, которое может быть переведено как условное: «Если принять Скифию за четырехугольник» или «Если бы Скифия имела четырехугольную форму...» [9, с.339, прим 592].

Геродот явно не мав точних орієнтирів для визначення меж всієї Скифії особливо на севері. Втім на заході і на сході ці межі також були не зовсім ясні, тому не дивно, що сучасні дослідники не можуть безсумнісно визначити навіть краще відому причорноморським грекам південну сторону «скифського квадрата» і вказують суперечливі різні розміри.

Багато незрозумінь при характеристиці скифів і Скифії видимо пояснюються тим, що сучасні скифологи до сих пор некритично використовують це уявлення про скифську культуру, яке сформувалося ще в XIX столітті, коли завдяки першим розкопаним курганам стали відомі конкретні древності раннього залізного віку. Їх поспішно бездоказово визнали древностями скифів, полагая, що саме о них йдеться в розповідях Геродота. Багато знахідок уже тоді були зроблені в Лесостепі, але свідчення про жителів цієї території були дуже скудними і легше було всі знахідки приписувати скифам. Так склалося уявлення про скифське озброєння, про упряжку скифських коней (хоча конниця була й у Лесостепних племен), про скифське мистецтво «звериного стилю» і т.д.

В той же час сучасні дослідники звернули увагу на парадоксальну ситуацію. Оказалося, що своєрідна культура, яку прийнято вважати скифською, найбільш яскраво прослідковується в епоху архаїки не в степних пам'ятниках Причорномор'я, не на території, де несомнено жили скотоводы-кочівники скифи, а в пам'ятниках Лесостепі [10, с.66].

Звичайно було б передбачити, що названа скифська культура формується спочатку у населення Лесостепі і лише пізніше ряд загальних елементів проникає в степ до степних кочівників скифам. Однак, замість цього дослідники намагаються пояснити цей феномен або культурним впливом скифів, або безпосереднім проникненням степних кочівників в Лесостепь, хоча це призводить до появи нових суперечностей в вивченні Скифії, і до того, що до скифських відносять явно не скифські і навіть взагалі неіснуючі пам'ятники, наприклад, «Каратувльське городище» [11, с.181], вали якого, як довів М. П. Кучера, відносяться до системи середньовікових змиєвих валів [12, с.77-83].

Таким чином, археологічні джерела чітко свідчать, що в VI в. до н.е. степні скифи були ще слабкі. Вони не мали можливості завойовувати Лесостепь і підкорити лесостепних земледільців так як ще самі повинні були закріпитися в степах Північного Причорномор'я. Це добре пояснюється історичною обстановкою.

Вірнавши з Передньої Азії, втомлені в боротьбі з мідійцями, втрапивши своїх предводителів (а значить і краще всього озброєну частину військ) скифи в VII в. до н.е. змушені були ще утвердитися на Північному Кавказі, потім в боротьбі з киммерійцями оволодіти столь бажаними для скотоводів-кочівників степами Північного Причорномор'я. Вряд чи вони були спроможні вести тоді боротьбу з різноманітними племенами Лесостепі, які мали, завдяки наявності власних ремісничих центрів, хороше озброєння і вміли будувати потужні оборонні споруди. Крім того, В. Ю. Мурзін ще недавно категорично утверджував, що мешкавші в лесостепі гелони не входили в політичне об'єднання скифів [7, с.77]. Тепер ради концепції про Велику Скифію він вирішив, видимо, пожертвувати зробленим раніше переконливим висновком.

1. Мурзін В. Ю. Основні етапи скифської історії // Велика Скифія, навч. посібник. — К.; Запоріжжя, 2002.
2. Мурзін В. Ю., Павленко Ю.В. Формування раннькласового суспільства на території України, препр. — К., 1989.
3. Граков Б. Н. Чи мала Ольвія торговельні зв'язки з Поволж'ям і Приураллям в архаїчну та класичну епохи? // Археологія. — 1947. — Т.1.
4. Болтрик Ю. В. Сухопутні комунікації Скифії // СА. — 1990. — №4.
5. Sramko V. A. Die osteuropäische Steppe und Waldsteppe in ihren Wechselbeziehungen während der Frühen Eisenzeit // Archaeologische Mitteilungen aus Iran. — Band 25. — Berlin, 1992.
6. Геродот Історія в 9 книгах. Пер. Г. А. Стратановського. — Л., 1972.
7. Мурзін В. Ю. Проісходження скифів: основні етапи формування скифського етносу. — К., 1990.
8. Полін С. В. О поході Дарія в Причорноморську Скифію // Древності скифів. — К., 1994.
9. Доватур А. І., Калістов Д. П., Шишова І. А. Народи нашої країни в «Історії» Геродота. — М., 1982.
10. Скорий С. А. Племена Східноєвропейської Лесостепі в скифську епоху // Велика Скифія. — К.; Запоріжжя, 2002.
11. Мурзін В. Ю. Ролле Р. А. Скіфські міста в Лесостепі // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. — Полтава, 1996
12. Кучера М. П. Вивчення пам'яток давньоруського часу на території УРСР // Археологія. — К., 1978. — Вип.26.